

Info

bulletin *Winshem*

HISTORISCHE VERENIGING WINSUM-OBERGUM

December 2009 veertiende jaargang nummer 3

C1000

J.W. Overeem

C1000

Winkelcentrum Obergon 2 Winsum Telefoon 0595 - 526510

**Nieuwbouw
Verbouw
Restauratie
Renovatie
Onderhoud**

TEENINGA
TIMMER- EN AANNEMERSBEDRIJF

Provincialeweg 7, 9771 TA Sauwerd
Tel.: 050 - 3061257 - Fax 050 - 3061633
Mobiel 06-51293828
E-mail info@teeningabouw.nl

Fa. K.G. de Noord sinds 1890 uw vertrouwd adres voor
Huishoud, Electro en Speelgoed

Hoofdstraat Obergum 3 9951 AG Winsum Tel.: 0595 441459

Stoffel Winters
SCHOENEN

Hoofdstraat O. 7 Winsum
Tel.: 0595 - 441877

December 2009 veertiende jaargang nummer 3
Dit informatiebulletin is een periodieke uitgave van de
Historische Vereniging Winsum-Obergum.

In dit bulletin worden artikelen en berichten opgenomen met betrekking tot het werktein en de activiteiten van de vereniging, de ingestelde werkgroepen, individuele leden of derden. Een ieder, al dan niet lid van de vereniging, kan ideeën, suggesties en materiaal aanleveren op onderstaand redactieadres. De redactie zal beoordelen of het aangeboden materiaal voor plaatsing in aanmerking komt.

Dit bulletin zal drie keer per jaar verschijnen en wordt gratis aan de leden van de vereniging verstrekt.

Voor niet-leden is het bulletin, tegen betaling van € 7,- per exemplaar, verkrijgbaar bij:

P. Noord, Kloosterstraat 8, 9951 CE Winsum.

Redactie:

B. van der Dussen

J. A. Groothof

J. Huitsing

T. van der Schoor

J. Stevens

C. A. Tersteeg

Redactieadres:

Hamrik 7, 9951 JH Winsum

www.winshem.nl

e-mail: info@winshem.nl

Voorzitter

Drs. J. Tersteeg

Westerstraat 31, 9951 EM Winsum

telefoon: 0595-442456

Secretaris

Jhr. Ir. C. de Ranitz

Bellingeweer 10, 9951 AM Winsum

telefoon: 0595-441921

Penningmeester

I. van der Molen-Huisman

Hendrik Werkmankade 6, 9951 MD Winsum

telefoon: 0595-443050

Algemeen Adjunct

J. Venhuizen

Schepperijlaan 56, 9951 BL Winsum

telefoon: 0595-441574

Leden

B. Raangs

Havenstraat 4, 9951 AE Winsum

C.A. Tersteeg

Freesialaan 30, 9951 GM Winsum

J. Veltman

Schoolstraat 12, 9951 EL Winsum

E. Visser

Singelweg 63, 9714 AS Groningen

B.J. Haak

Freesialaan 29, 9951 GL Winsum

Kosten lidmaatschap: € 17,50 per jaar; bij verzending € 21,50 per jaar. Bij beëindiging van het lidmaatschap dient u dit vóór de verschijning van het Infobulletin nummer 1 van het volgende jaar kenbaar te maken bij de secretaris van de vereniging.

Bankrelatie: ABN-AMRO Winsum;
rekeningnr. 61 23 36 174

ISSN 1386-1530

Vormgeving: Jaap Stevens

Prepress en druk: Drukkerij Van Denderen

Woord vooraf

Of het nu aan de 'crisis' lag of aan een zekere winterse slaperigheid van de redactie, ook dit derde en laatste Infobulletin van de veertiende jaargang ondervond helaas weer enige vertraging. De redactie is na enige kritische zelfreflectie tijdens de feestdagen dan ook tot een andere taakverdeling gekomen, die er, naar zij hoopt, toe zal leiden dat de drie nummers van onze vijftiende jaargang in een ijzeren discipline, en zonder extra door ons bestuur uit te keren bonussen, van de pers zullen rollen.

Van Teun Juk, die ons jubileumboek *Winsum 1057-2007* reeds vereerde met twee waardevolle bijdragen, ontvingen wij een gedegen uitgewerkt hoofdartikel over de kerkhoven en begraafplaatsen van Winsum, waarover hij vorig jaar ook een lezing hield.

Freerk Veldman verraste ons met een, tot nu toe totaal onbekende achttiende-eeuwse afbeelding van de Blauwborg met omliggende tuinen.

In 'Doudestieds' blikt Piet Noord aan de hand van twee foto's met nagebouwde stadspoorten terug op vroegere feestelijkheden, terwijl onze secretaris Cees de Ranitz op de hem zo eigen wijze verslag doet van onze jaarvergadering.

Op de valreep wist Piet Noord uit de krochten van zijn unieke archief nog een foto van het inmiddels, dankzij mevrouw F. Nolle en de heer K. Kracht 'beruchte' stenen bankje bij de Nicolaaskerk van Obergum boven water te halen.

Oud-Winsumer Cor Enter stuurde ons uit het Drentse land zijn oude herinnering aan een riool of watertoevoer, die hij in de jaren zestig opgroef in de latere Terpstraat.

Graag wensen wij u veel leesplezier.

De redactie.

Inhoud

Kerkhoven en begraafplaatsen in Winsum	2
De Blauwborg te Obergum	10
Boekbespreking	13
Doudestieds	14
Jaarverslag 2009	16
Geheimzinnig middeleeuws 'riool' in de Terpstraat	19

Kerkhoven en begraafplaatsen in Winsum

Vanaf de tijd dat er kerken werden gebouwd, zijn de doden op het gewijde heem rondom de kerk begraven.

Dat zien we ook in de kerkdorpen die vallen onder de oude gemeente Winsum. Met de tijd is een aantal kerken verdwenen, zoals in Bellingeweer, Maarhuizen en Ranum en bleef alleen het kerkhof achter. Op sommige plaatsen verdween niet alleen de kerk maar ook het kerkhof, zoals bij het Dominicaner klooster.

In 1869 besloot de rijksoverheid dat er in elke gemeente een Algemene begraafplaats moest komen, gelegen op de afstand van tenminste 50 meter van de bebouwde kom. Met de aanleg van de begraafplaats aan de Schilligehamsterweg kwam er in Winsum een einde aan het begraven rondom de kerk. In Obergum kwam door de aanleg van een nieuwe kerkelijke begraafplaats aan de Ranumerweg al eerder een einde aan het begraven rondom de kerk. In 1867 kreeg Winsum er een bijzondere begraafplaats bij, die van de Joodse gemeenschap. Het bijzondere van het gebied van de oude gemeente Winsum is dat nagenoeg alle vormen van kerkhoven en begraafplaatsen er voorkomen. We gaan achtereenvolgens in op de verdwenen kloosterkerkhoven, de kerkhoven zonder kerk, de kerkhoven met kerk en de drie begraafplaatsen,

één algemene en twee bijzondere.

Verstilde plekken in het landschap

Kerkhoven zijn vaak prachtige en verstilde plekken die veel vertellen over de geschiedenis van de mensen en hun omgeving. De dodenakkers maken deel uit van ons cultuurhistorisch erfgoed. Hun waarde betreft zowel de ligging in het landschap en/of de bebouwde omgeving, de oorspronkelijke functie en de resterende grafmonumenten. De grafstenen geven soms inzicht in de sociaal-maatschappelijke verhoudingen en familierelaties. De rijksoverheid had al vroeg oog voor de bescherming van oude kerkhoven in Winsum. Zo hadden de kerkhoven zonder kerk van onder meer Bellingeweer, Maarhuizen en Ranum al in 1986 een beschermde status gekregen.

Het is in dit verband belangrijk onderscheid te maken tussen de begrippen begraafplaats en kerkhof. Een begraafplaats is een besloten gebied waar lichamen van overleden personen zijn/worden begraven. Een kerkhof is een specifieke begraafplaats, namelijk een begraafplaats aangelegd in de hof, de tuin of het erf van de kerk.¹

Kerkhoven en begraafplaatsen vallen veelal op door hun ruimtelijke ligging in het landschap. Soms liggen ze in de bebouwde kom, maar ook in het open landschap komen we ze tegen. Bijvoorbeeld op een wierde met opgaand groen van bosschages en bomen zoals Ranum. In een aantal gevallen, zoals het nabij gelegen Groot Wetsinge, omzoomd door een heg en verder geheel open liggend en daardoor een schitterend uitzicht biedend. Andere kerkhoven kennen de beslotenheid achter een muur, zoals in Bellingeweer en (deels) Maarhuizen. Voor de bezoeker vormen ze een oase van rust. Daardoor nodigen ze uit tot nadenken en bezinning. Door hun vorm en plek in het landschap vertellen ze iets over de ontstaansgeschiedenis van het gebied.

De begraafplaatsen waar nog wordt begraven, vormen een bijzondere categorie. Het is de plek waar nabestaanden van overledenen uiting geven aan hun verdriet. Daarmee hebben ze een geheel eigen plek in de samenleving. Bij een bezoek mag het piëteitsbesef niet uit het oog worden verloren.

Gemeente Winsum

Uit de Beleidsnotitie voor het beheer van de gemeentelijke begraafplaatsen in de gemeente Winsum blijkt dat de tegenwoordige gemeente zeven begraafplaatsen heeft waar nog wordt begraven.² Verder zijn er nog vijf begraafplaatsen in beheer bij derden waar niet of nauwelijks begravingen plaatsvinden. Kijkend naar het gebied van de oude gemeente Winsum, dan is er één Algemene begraafplaats en één bijzondere begraafplaats. De Algemene begraafplaats is die te Winsum aan de Schilligehamsterweg. De bijzondere begraafplaats is die te Obergum aan de Ranumerweg en eigendom van de Hervormde gemeente Winsum-Obergum, thans PKN. Hoewel niet in eigendom, verzorgt de gemeente Winsum wel het onderhoud.

Doodshoofd met beenderen als gevelsteen boven de entree van de Torenkerk van de Protestantse gemeente Winsum.

Verder is er nog een aantal historische begraafplaatsen waar in principe niet meer wordt begraven. Dit zijn de oude kerkhoven van Bellingweer, Ranum en Maarhuizen. Ook de Joodse begraafplaats aan de Munsterweg, in eigendom van de Joodse gemeenschap, valt hier onder.³ In al deze situaties verzorgt de burgerlijke gemeente het onderhoud van het groen.

Tot slot zijn er de verdwenen kerkhoven. Hier wordt de gemeente alleen actief als er sprake is van archeologisch onderzoek in relatie tot bouwprojecten.

We bespreken nu in de volgorde van de tijd achtereenvolgens de verdwenen kerkhoven, de historische kerkenhoven (de kerkhoven zonder kerk), de kerkhoven met kerk en de begraafplaatsen.

Verdwenen kerkhoven

Op sommige plaatsen is zowel de kerk als het kerkhof verdwenen. Een prachtig voorbeeld hiervan in de directe omgeving van Winsum is Harssens. Ook Klein Maarslag valt in deze categorie. Een bijzondere groep van verdwenen kerkhoven vormen de kloosterkerkhoven. Aan het einde van de middeleeuwen waren er 34 kloosters in Groningerland van acht verschillende orden. Op één na zijn ze allemaal eind zestiende/ begin zeventiende eeuw verdwenen; alleen het klooster van Ter Apel bleef bewaard. De precieze locatie van de meeste kloosters is bekend.⁴ Naar we mogen aannemen, waren er bij al deze kloosters kerken of kapellen met daarbij behorende kerkhoven. Hier werden de kloosterlingen en bewoners van de aan het klooster onderhorige boerderijen en woningen begraven. In sommige plaatsen zijn kerkhoven bewaard gebleven, omdat na het vertrek van de monniken door de dorpsbewoners werd gekerkt in de oude kloostergebouwen. Andere kloosterkerken en -gebouwen waren een droevig lot beschoren. Ze werden afgebroken, waarna ook de bijbehorende kerkhoven 'verdwenen'. Dit gebeurde ook bij de Johanniter commanderijen in Usquert en Warffum en het Jacobijnenconvent te Winsum.

Dominicanenklooster Winsum

In de periode 1276-1584 had Winsum een Jacobijnenconvent. Als gevolg van de 80-jarige oorlog moesten de monniken het klooster rond 1573-74 verlaten en werd het complex flink beschadigd. Bij dit convent hoorden een kerk, diverse gebouwen en een begraafplaats. Al in 1948 werden er bij bouwwerkzaamheden enkele skeletten gevonden ten noorden van molen De Ster. Tijdens de aanleg van een riolering in 1949 werden er onder de huidige Molenstraat opnieuw skeletten aangetroffen.

Enkele ingraveningen van grafkuilen van het kerkhof van het Dominicanenklooster in de Molenstraat'. (Foto: J. Tersteeg)

Ze lagen op een diepte van 1,6 m. en hadden een noordoost oriëntatie. De vermelding van een 'buitenste kerckhoff' in 1580 veronderstelt dat er ook een 'binnenste kerckhoff' moet zijn geweest. Onderzoek naar de locatie van het klooster heeft uitgezeten dat de afgebroken kloosterkerk waarschijnlijk in de Molenstraat stond met aan de zuidzijde daarvan het buitenste kerkhof. Het binnenste kerkhof lag ten noorden van de kerk.⁵ Mogelijk gaat het buitenste kerkhof terug op een voor- en vroegchristelijk grafveld. Nader onderzoek zal ik de toekomst moeten uitwijzen of deze veronderstelling juist is. Wie door de Molenstraat in Winsum loopt, loopt dus eigenlijk over een oud kerkhof.

Kerkhoven zonder kerk

Het verschijnsel van kerkhoven zonder kerk doet zich al voor in voorreformatorische tijd. Het betreft dan situaties waarbij sprake is van samenvoeging van parochies en de kerk van de opgeheven parochie werd afgebroken. Dit gebeurde o.a. in Lutke Saaksum. Daarnaast is natuurgeweld van invloed geweest op de teloorgang van kerken, zoals in Wierhuizen na de kerstfloed van 1717. Op een aantal plaatsen in de provincie Groningen zijn kerkhoven zonder kerk bewaard gebleven. Een voorlopige inventarisatie geeft aan dat het er tenminste 20 zijn. Vooral in de negentiende eeuw, maar ook in de eeuwen daarvoor, en zelfs in de vorige eeuw zijn er kerken gesloopt. Drie van deze kerkhoven liggen in de oude gemeente Winsum.

Maarhuizen

Binnen het kerspel Maarhuizen ligt de afgegraven wierde Lutkehuizen, in 1883 aangeduid als 'sinds menschenheugenis een onbewoond koorveld'. Bij de wierdeaafgraving aan het einde van de negentiende eeuw werd hier een voor- en vroegchriste-

Gezicht op de kerkhofwierde van Maarhuizen (2008).

Het kerkhof van Maarhuizen (2008).

lijk grafveld ontdekt. Rond 1200 moet deze begraafplaats nog in gebruik zijn geweest. Mogelijk stond hier eens een kleine kapel. Op de wierde van Maarhuizen werd in 1211 een kerk gesticht als afsplitsing van die van Baflo. Als gevolg daarvan zal de oude begraafplaats in Lutkehuizen in onbruik zijn geraakt ten voordele van het kerkhof bij de nieuw gebouwde kerk.

De kerk van Maarhuizen werd gebouwd met een losstaande toren. De Laurentiuskerk van Baflo was de moederkerk getuige de verplichting dat Maarhuizen jaarlijks een som geld aan genoemde kerk diende te betalen.⁶ In 1285 droeg de bisschop van Munster het patronaatsrecht van Maarhuizen over aan de Johannieten van Wijtwerd bij Usquert. We vinden de kerk o.a. terug op de Frieslandkaart van Van Deventer uit 1545, de Wicheringekaart uit 1616 en de Coenderskaart van ca. 1678. Vermoedelijk is de kerk in of kort na 1727 afgebroken. Een jaar eerder was Maarhuizen kerkelijk bij Obergum ingedeeld. Bevestiging van de predikant van Obergum in Maarhuizen was niet mogelijk, omdat 'te Maarhuizen geen kerk gevonden wordt, alwaar de bevestiging bequamenlijk zou kunnen geschieden'. De kerk verkeerde in 1726 kennelijk in slechte staat. Op de Beckeringkaart van 1781 komt de kerk niet meer voor. Op de kadastrale kaart van 1828 staat het 'kerkhof' aangegeven met als eigenaar '(gewezen) kerk van Maarhuizen'.⁷ In het begin van de dertiger jaren van de vorige eeuw is de wierde Maarhuizen gedeeltelijk afgegraven. Daardoor valt de grote hoogte van de wierde in het landschap nu extra op. Het kerkperceel bleef onaangetast en heeft de functie van begraafplaats behouden. Op dit kerkhof is tot in de vorige eeuw begraven. Er ligt een aantal bijzondere grafstenen. De laatste begrafenis was in 1977. Het kerkhof is gedeeltelijk ommuurd -een lage muur met steunberen aan de westzijde- en omzoomd door bomen en struikgewas.⁸ Het oude kerkpad is in ere hersteld, zodat een korte wandeling over de wierde mogelijk is. Een eenvoudig hek verschaft toegang tot het perceel.

Ranum

Op het hoogste punt van de wierde Ranum ligt een oud kerkhof. De kerk die hier eens stond werd in 1820 voor f 600 op afbraak verkocht en vervolgens gesloopt. Het gebouw verkeerde destijds in slechte toestand en was al negen jaar buiten gebruik. Het verval had zich feitelijk al vroeg ingezet. In 1607 overleed de laatste pastor van Ranum. Vanaf die tijd was het kerspel gecombineerd met wisselend andere gemeenten. Dit gegeven in combinatie met het geringe aantal lidmaten was niet bevorderlijk voor de aandacht voor het gebouw. De kerk staat afgebeeld op

Gezicht op het lommerrijke kerkhof van Ranum (2009).

Toegangspoort van het kerkhof van Ranum (ca. 1960).

(Foto: Instit. Chr. Erfg. RU Groningen)

Op het kerkhof van Ranum (2009).

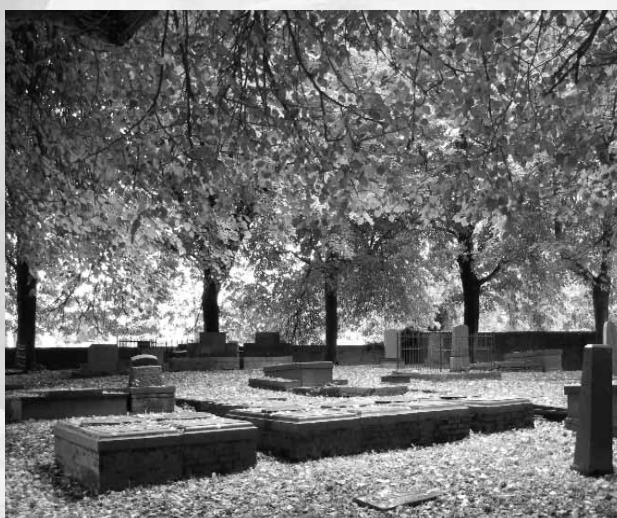
onder andere de kaart van Van Deventer uit 1545 en de Coenderskaart uit circa 1678. De laatste kaart geeft een losstaande klokkenstoel aan de westzijde van de kerk. Na afbraak werd de oude torenklok uit 1617 verkocht en kreeg in 1828 een plek in de voormalige herv. kerk van Hornhuizen. Op de klok van H. Falck van Nueremberg staan de namen en wapens van de toenmalige collator en twee kerkvoogden: 'CHRISTOFFER VAN DEEST/ COLLATOR HOEVELINCK OP/ WOLTINGE EN FRYTEMA, REYNER ARENTZ KERCK/ VOGET TOT RANUM, MERTEN PEETERS ALS/ KERCKVOECHT MEDE. INT IAER ONS HEEREN DUYSSENT SES HONDERT ENDE SEVENTHIEN HEEFT MY HANS FALCK VAN NUEREMBERG GHEGOTEN'.⁹ Op het kadastrale minuutplan uit 1828 staat het voormalige kerkperceel als 'kerkhof' aangeven. Het kerkhof is vanaf de Ranumerweg via een oprijlaan en een oud kerkpad bereikbaar. Tijdens een archeologische prikactie in 2006 werd de plattegrond van de kerk teruggevonden, evenals enige bouwmaterialen. Alle graven op Ranum zijn door de historische vereniging geïnventariseerd. Het kerkhof is nog steeds in gebruik.¹⁰ Toch maakt het een ietwat vervallen indruk, getuige de vele slecht onderhouden graven. Twee dampalen met daartussen een eenvoudig ijzeren toegangshek vormen de entree.

Bellingeweer

Het kerkhof van Bellingeweer is geen gemeentelijke begraafplaats, maar een kerkelijke begraafplaats. Bellingeweer, dat nu deel uitmaakt van Winsum, was eens een zelfstandig kerkdorp. De middeleeuwse kerk die op de hoge wierde stond, werd tijdens de 80-jarige oorlog in 1581 door brand fors beschadigd

Gezicht op het kerkhof van Bellingeweer (2008).

Op de voorgrond de gedenksteen van het graf van Onno Tamminga.

De grafsteen van Onno Tamminga, toen deze nog op het kerkhof van Bellingeweer aanwezig was..

evenals de pastorie. Nadien stond de 'steenbult van de oude kapel' 60 jaar ongebruikt op de wierde. Afbeeldingen van de oude kerk vinden we terug op zestiende-eeuwse kaarten van Van Deventer (1545) en 's Grooten (1573).

In 1641 werd de kerk door Onno Tamminga, heer van Bellingeweer herbouwd. Ter gelegenheid daarvan werd een albasten steen in de kerkmuur opgenomen met de tekst: 'INT JAAR 1641 HEEFT JR. ONNO TAMMINGA DESE KERCKE TER EEREN GODES VAN NIEUS HEERBOUDT. AETATIS SUAE 64'.¹¹ Onder de steen was het wapen van de unicus col-

lator aangebracht. Daarmee kreeg de kerk feitelijk ook de functie van borgkapel. Een afbeelding van de herbouwde kerk met zijn westtoren is te zien op een kaart uit 1727 zoals opgenomen in de *Atlas van der Stadslanden van Groningen*.¹² In 1738 is er sprake van een nieuwe muur rondom de kerk en het kerkhof.

In 1824 is de kerk afgebroken waarbij het bouw materiaal werd gebruikt voor herstel van de kerk van Winsum. De torenklok uit 1678, gegoten door P. Hemony, verhuisde naar Wirdum en werd na ruiling in 1877/78 in de toren van Tjamsweer gehangen en daar in 1952 hergooten door J. van Bergen te Midwolda (Old).¹³ Op de klok uit 1678 stond: 'ONNO TAMMINGA, TOT W(INSUM), B(ELLINGEWEER), A(DORP), CUM ANN(EXIS). JR. EN HOV(EVELING), ERF(SCH(EPPER) TOT W(INSUMER) EN S(CHAPHALSTER) ZYLEN, STAET GEN(ENRAEL), UNICUS COLLATOR. P(ETRUS) HEMONY FEC(IT) Ao 1678'.¹⁴

Op het kadastrale minuutplan uit 1828 staat het kerkhof (no. 218) met het huidige toegangspad (no. 217, Weg als weideland) aangegeven. Opvallend is dat er een pad schuin over het kerkhof loopt als onderdeel van een oud kerkenpad.¹⁵ In 1837-38 is de muur rondom het kerkhof dichtgemetseld waardoor het voetpad niet meer gebruikt kon worden.

In 1860 werd het kerkhof gerenoveerd en van een nieuwe entree voorzien. Het jaar van renovatie en de namen van de toenmalige kerkvoogden zijn uitgehouwen in de stenen ter weerszijde van het toegangshek: *G.W. Cramer, G.A. Hopma en G. Havinga Janssonius*. De bijna twee meter hoge muur wordt aan de buitenzijde gestut door steunberen die om de drie meter zijn aangebracht. Binnen de muren loopt rondom een voetpad met een rij lindes.

In 2003 werd een restant van de fundering van de kerk tijdens een archeologische prikkactie teruggevonden en zijn alle graven geïnventariseerd. Bijzonder is dat er een oud kerkhofbord bewaard is gebleven waarop ook de vroegere grafkelder van de kerk staat aangegeven. Dit bord zal eens in het lijkenhuisje hebben gehangen dat in de zuidoosthoek op het kerkhof stond.¹⁶ Voor zover bekend is dit lijkenhuisje omstreeks 1950 verdwenen.

De beeldhouwde zerk uit 1652 van Onno Tamminga die eens boven de grafkelder lag, bevindt zich nu in de kerk van Winsum. Op de steen staat: 'ONNO TAMMINGA, HEER TOT BILLINGWEER, EENICHSTE COLLATOR VAN DESE KERCK, IN UBBEGA, MARNA ENDE HALVE AMBT MIT ANNX. JONCKER ENDE HEUVELING, IS IN DEN HEERE GERUSTET DEN 19 SEPTEM. ANNO 1652, OLT 75 JAAREN. VERWACHT EEN SALIGE OPSTANDINGE IN CHRISTO SEQUIMINI'. Op Bellingeweer herinnert een eenvoudige gedenksteen aan de plek waar de zerk eens lag.

Kerkhoven met kerk

Het meest voorkomend in de provincie Groningen zijn de kerkhoven met kerk. Zo vinden we rond de middeleeuwse kerken van Winsum en Obergum dodenakkers die teruggaan tot de ontstaanstijd van de kerk.

Kerkhof Winsum

Omstreeks het midden van de elfde eeuw moet Winsum al een dorp van enige omvang zijn geweest getuige de toekenning van het recht om munten te slaan in 1057. Ook had Winsum het recht van markt en tol. Terzelfder tijd of iets later zal ook de kerk van Winsum zijn gebouwd, getuige de in de kern aanwezige

Gezicht op de kerk en hof van Winsum (ca. 1920).
(Foto: Instit. Chr. Erfg. RU Groningen)

Het noordelijk deel van het kerkhof van Winsum anno 2009.

ge tufsteen. Opmerkelijk is dat het Godshuis niet op de wierde maar aan de rand ervan is gebouwd. Dit zal ongetwijfeld met de toenmalige bezitsverhoudingen te maken hebben gehad. Zo is de kerk namelijk gesticht als eigen kerk op goederen van de abdij Werden. Volgens een bericht uit de twaalfde eeuw was de pastoor van Winsum schatplichtig aan de abt van Werden en berustte op zijn pastorie een herbergplicht.¹⁷ In 1283 en 1284 werden de goederen verkocht aan eerst de bisschop van Munster en daarna aan de Johannieten die het toewezden aan het klooster te Warffum.

Deze ruimtelijke ligging roept wel de vraag op of het voor- en vroegchristelijk grafveld van Winsum ook op deze plek te vinden is? Zo is het mijns inziens niet uit te sluiten dat dit grafveld op een andere plek lag, bijvoorbeeld het 'buitenste' kerkhof dat

eens bij het Dominicanenklooster lag. Mogelijk dat archeologisch onderzoek hierover in de toekomst meer duidelijkheid kan verschaffen.

Op het kadastrale minuutplan van 1828 staat het kerkperceel, met daarop kerk en kerkhof, als no. 64 aangegeven. Wat daarbij opvalt, is dat er een kerkenpad ten zuiden van de kerk loopt dat uitkomt op de tegenwoordige Kerkstraat. Dit pad is nu nog aanwezig. De zuidkant van de kerk heeft anno 2009 meer het karakter van een tuin dan van een kerkhof. De noordkant daarentegen is groen en wordt beweide door schapen. Rond de kerk liggen diverse oude grafstenen, veelal in vervallen staat. De oudste zerken –van voor 1814– zijn beschreven door A. Pathuis. Het oude toegangshek met zijn boogvorm is bewaard gebleven. De ruimtelijke functie en de betekenis van deze dodenakker kan worden versterkt, waarbij er van meer 'eerbetoen' sprake zou moeten zijn. Verder zou er een nieuwe beschrijving van de Winsumer kerk moeten komen waarin ook de grafzerken een passende plek krijgen.

Kerkhof Obergum

Het oude kerkhof van Obergum ligt ten westen van de van de Hoofdstraat, midden in het dorp. In Obergum werd in de eerste helft van de dertiende eeuw de kerk op het hoogste punt van de wierde gebouwd. Het lijkt er op dat bij deze stichting de inwoners zelf een belangrijke rol hebben gespeeld. De beschermheilige Nicolaas verwijst naar de handelsnederzetting nabij de zee, zoals Obergum (in combinatie met Winsum) toen was. Rond de kerk ligt de oude begraafplaats van Obergum. Onduidelijk is of deze begraafplaats ouder is dan de kerk. Mogelijk dat archeologisch onderzoek daarover in de toekomst duidelijkheid kan geven.

Op het kadastrale minuutplan van 1828 staat het kerkperceel, met daarop kerk en kerkhof, als no. 263 aangegeven. Pal ten oosten daarvan ligt de pastorie (no. 277). Wat opvalt, is de loop van het kerkenpad in het westen, waardoor het kerkhof geen rechthoekige vorm heeft.

In Obergum vinden we nog een aantal van oude zerken op het kerkhof. De meeste zijn verweerd en gebroken. Toch getuigen ze van een diep geworteld geloof in God. Er is in Obergum zowel binnen als buiten de kerk begraven. Op het koor van de kerk vinden we drie zeventiende- of achttiende-eeuwse grafkelders. Als gevolg van de begravingen is het maaiveld in de loop der eeuwen circa 50 cm hoger komen te liggen dan de oorspronkelijke kerkvloer. De oudste grafsteen dateert van 1616.

Om de beleving van dit historische kerkhof te verbinden met een eigentijdse waarde is er in maart 2007 een kunstwerk geplaatst. Dit kunstwerk van Pieter Laurens Mol is een ensem-

Gezicht op de noordzijde van kerk en hof van Obergum (ca. 1960).
(Foto: Instit. Chr. Erfg. RU Groningen)

Het noordelijk deel van het kerkhof van Obergum (2009).

Kunstwerk op het kerkhof Obergum (2009).

ble van rechthoekige grafstenen met randschriften. De opschriften luiden: IN LICHTE STEMMING KRACHTIG/ BESTENDIG/RITMISCH. NIET TE SNEL/ SIERLIJK/ ERG KALM. EERDER TRAAG/ LEVENDIG. NIET HOOGDRAVEND/ ZEER RUSTIG. NOGAL INGETOGEN/ IN VASTE MAAT. MET BEZIELING/ LUCHTIG. NIET GEHAAST/ STATIG EN GEVOELIG/ OPGEWEKT. NIET TE LANGZAAM/ OP ZANGERIGE WIJZE.

Begraafplaatsen

In 1872/1873 werd de Algemene begraafplaats aan de Schilligehamsterweg aangelegd. Daarmee kwam er een einde aan het begraven rond de kerk. De directe aanleiding was de komst van nieuwe wetgeving in 1869. Burgemeester en wethouders constateerden in 1870 dat 'noch de kerkelijke begraafplaats te Winsum noch die te Obergum aan de eisen der begrafeniswet voldoen' en dat ze om die reden gesloten moeten worden.

Algemene begraafplaats Winsum

Op grond van de nieuwe wetgeving moest er in de gemeente Winsum ten minste één Algemene begraafplaats komen. Om dat te realiseren werd op 3 januari 1870 een commissie ingesteld. Aanvankelijk was er het plan om deze begraafplaats naast die van de kerk in Obergum aan te leggen. Hier kwam echter verzet tegen van een aantal ingezetenen 'der kerkgemeente ... te Winsum'. Zij hadden problemen met de lage c.q. vochtige ligging van het beoogde perceel en 'om't gevaar voor rijtuigen bij 't passeren over den boog met eene lijkstatie'.¹⁸ Hier werd naar geluisterd. Deze commissie slaagde in 'hare negotiatiën' met de heer G. Bazuin voor de aankoop van twee hectare weiland 'gelegen aan den Ouden dijk'. Op 1 mei 1872 werd de grond

Algemene begraafplaats Winsum met lijkenhuisje (2009).

Graven op de Algemene begraafplaats Winsum (2009).

met en koopprijs van f. 6000,-- overgedragen en in het najaar van 1872 ingezaaid met klaver en gras. Daarmee was de nieuwe dodenakker een feit.

Het oudste beplantingsplan is in de notulen opgetekend. Rondom de begraafplaats werden aan de buitenkant twee rijen esdoorn geplant en aan de binnenkant een rij elzen. Aan beide zijden van de ingang en op de voorhoeken kwam een 'treuresch'. Aan de buitenzijde van het plantsoen langs de gracht werden 'Zeeuwsche ijpen boomen' geplaatst.

Verder kwam er op het voorplein tegen de ingang van de begraafplaats een woning voor de doodgraver met daarachter een bergplaats voor een lijkwagen en begraafgereedschappen. De paden op de begraafplaats werden belegd met grind 'voor paarden en wagens' en turfmolm voor voetgangers. De ingang tot de begraafplaats werd afgesloten door een hek en stijlen van smeedijzer. De oudste grafzerken liggen het dichtst bij de ingang tot de begraafplaats.

Op de nieuw aangelegde begraafplaats werd vermoedelijk rond 1875 een lijkenhuisje geplaatst.¹⁹ Dit lijkenhuisje heeft een grondvlak gelijk aan een gelijkzijdige achthoek en is gedekt met een rieten kap. Oorspronkelijk waren er twee ruimten tot het plaatsen van lijken en een bergplaats voor draagbaren en aanverwante spullen.²⁰

In 1982 is de begraafplaats vernieuwd en vergroot. Sindsdien is er ook een urnenwand en een strooiveld.

Op het oudste gedeelte van de begraafplaats vinden we tal van prachtige oude zerken die niet meer onderhouden worden. In 1969 is de overname van gravenonderhoud door de gemeente namelijk komen te vervallen. Dit omdat 'het onderhoud van eigen graven een te zware belasting voor de gemeente vormt'. En zo komt het dat met de tijd ook de stenen op de Winsummer begraafplaats weer tot stof zullen wederkeren. Ik pleit er dan ook voor alle grafstenen te documenteren.

Kerkelijke begraafplaats Obergum

In 1858 kocht de kerkvoogdij voor de hervormde gemeente een perceel pastorieland groot 40 roeden om te kunnen dienen als locatie voor het nieuwe kerkhof.²¹ Hierop werd de nieuwe begraafplaats te Obergum aangelegd door de kerk. De begraafplaats kreeg een indeling in drie klassen. De 1e klasse betaalde f 7,50, de 2e klasse f 5,- en de 3e klasse f 3,00 voor een graf. Zoals te doen gebruikelijk werd de begraafplaats omgracht. De entree kwam te liggen aan de Ranumerweg. In september van datzelfde jaar werden de eerste Obergummers hier begraven. Daarmee kwam er een einde aan het begraven op het oude kerkhof.

In 1897 besloot het gemeentebestuur in te stemmen met uitbreiding van deze begraafplaats. Deze werd aan het achter- of oost-einde verlengd.²² Het nieuwe gedeelte werd omgracht. De gracht was tussen de 4 en 6,5 meter breed en 2 meter diep. Zoals blijkt uit een schetskaart kwamen er 782 nieuwe graven, waarvan 90 1e klas, 190 3e klas en 502 zogeheten vrije graven. Het werk werd uitgevoerd in 1899. Daarbij werd het lijkenhuisje herplaatst naar de 'noordoosterhoek'. Het oostelijke gedeelte van de oude gracht werd gedempt en het nieuwe terrein ingericht als een 'plantsoen met paden'.

Op de begraafplaats kunnen nog steeds bijzettingen plaatsvin-

Graven op het oude en nieuwe gedeelte van de kerkelijke begraafplaats Obergum.

voor de toestand der graven. Het grafrecht is 100 jaar. Tal van grafstenen verkeren in slechte staat van onderhoud, omdat de eigenaren hier niet meer naar omkijken; ook de materie is vergankelijk. Het kerkbestuur voert ten aanzien van het uitgeven van graven een restrictief beleid. Alleen een aantal echte Obergummers zal op deze begraafplaats nog een laatste rustplaats vinden.

Joodse begraafplaats

Aan de oude weg van Winsum naar Onderdendam, de Munsterweg, werd in 1867 een Joodse begraafplaats gesticht. Om op de begraafplaats te kunnen komen, moet de bezoeker over een betonnen bruggetje met leuningen en een bijzonder fraai toegangshek. Een wit bord vertelt waar de bezoeker de sleutel kan halen. Dit toegangshek, met daarop bevestigd een grote blauwe Davidsster, werd in 1909 geschonken door B. de Vries-Boasson. De eerste Joden vestigden zich aan het einde van de achttiende eeuw in Winsum. Hun doden werden begraven op de in 1747 gestichte Joodse begraafplaats in Groningen. In 1813 had de Joodse gemeenschap een huissynagoge in Obergum. De bouw van een eigen synagoge in 1879 paste in het beeld van de groei van de Joodse gemeenschap in het tweede en derde kwart van de negentiende eeuw. Het is daarom niet zo verwonderlijk dat er ook behoefte ontstond aan een eigen begraafplaats. In februari 1866 werd daartoe een perceel aangekocht. Mogelijk dat de cholera-epidemie van 1866 hierop van invloed is geweest.

In totaal zijn op de begraafplaats stenen van 49 graven bewaard gebleven. Dit moeten er oorspronkelijk meer zijn geweest. De eerste die hier werd begraven, was Comprecht Izaäk de Vries uit Adorp, overleden op 29 maart 1867. De begraafplaats had een regionale functie. Op de rechtopstaande stenen staat vaak bovenaan in Hebreeuwse letters PN of PT. Dit betekent 'hier rust'. Het grafschrift eindigt met TNSBH, wat betekent: 'Moge zijn ziel gebonden zijn in het bundeltje der levenden'. De jaartallen zijn gebaseerd op de Joodse jaartelling. De laatste begravenis vond plaats in 1941; de 84-jarige Roosje de Vries.²³ Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn bijna alle Joodse inwoners van Winsum gedeporteerd en vermoord. Als gevolg daarvan werd de Joodse gemeente in 1948 ontbonden. Sindsdien zijn de synagoge aan de Schoolstraat en de begraafplaats de tastbare nalatenschap van de Joodse bevolking van Winsum.²⁴ Tegenwoordig heeft de begraafplaats de status van rijksmonument. In 1999 werd de begraafplaats gerestaureerd. 'Een hoge mate van gaafheid' lezen we in het monumentenregister. De

Kerkelijke begraafplaats Obergum (2009)

den. Het rechthoekige lijkenhuisje is eind jaren 80 van de vorige eeuw afgebroken; het verkeerde toen in vervallen staat. Het groenonderhoud vindt plaats door de gemeente Winsum. De kerkelijke gemeente is als eigenaar nog steeds verantwoordelijk

Entree Joodse
begraafplaats (2009).

Graven op de Joodse
begraafplaats Winsum voor
de bouw van de manege
(ca.1960).

(Foto: www.jodeningroningen.nl)

gemeente Winsum is verantwoordelijk voor het beheer en onderhoud. De ruimtelijke inbedding laat echter te wensen over. Iemand schreef: 'De historische Munsterweg is een lelijk betonpad geworden en op de achtergrond van de begraafplaats staat een nog lelijker zijmuur van een manege'.²⁵ Ondanks dat is het zeker de moeite waard deze bijzondere plek te bezoeken. Alleen jammer dat je eerst een sleutel moet halen (tenzij je goed slootje kunt springen).

Tot slot

Oude kerkhoven en begraafplaatsen zijn monumenten in dorp en landschap. Het is belangrijk dit cultuurhistorisch erfgoed voor de toekomst te bewaren.

Uit de gegeven opsomming blijkt dat Winsum een rijke verscheidenheid kent van kerkhoven en begraafplaatsen. Dit is iets waar de inwoners trots op mogen zijn.

In één van de verkiezingsprogramma's van een plaatselijke politieke partij staat dat 'de gemeente zich sterk maakt voor behoud van de landschappelijke en culturele identiteit: zuinig op open landschap, cultuurhistorisch erfgoed en beschermde dorpsgezichten'. De erfgoednota vormt nu het beleidskader. Mooi gezegd, maar wat doe je dan in de praktijk met de oude kerkhoven en begraafplaatsen?

Wat mij bij het bezoeken van deze locaties opvalt, is dat informatiepanelen ontbreken. Het groen onderhoud is over het algemeen van goed niveau. De staat van onderhoud van tal van oude gedenktekens laat echter zeer te wensen over. Belangrijke informatie dreigt zo verloren te gaan. Het opknappen van deze oude graven lijkt mij een prachtige klus voor mensen die zijn aangewezen op de sociale werkvoorziening.

Behoud de oude kerkhoven en begraafplaatsen in Winsum!

Drs. T.B. Juk, de Dommel 11, 8051 TA Hattem (fam.juk@ziggo.nl) studeerde sociale geografie aan de RU Groningen en is adj. Directeur bij de gemeente Urk. Zijn bijzondere interesse gaat uit naar de geschiedenis van Noord Groningen in het algemeen en de kerkgeschiedenis in het bijzonder. Hij werkte eerder mee aan het boek Winsum 1057-2007. Op dit moment doet hij onderzoek naar kerkhoven zonder kerk in de provincie Groningen.

Teun Juk

- 1 Internet encyclopedie Wikipedia.
- 2 Gemeente Winsum, *Beleidsnotitie voor het beheer van de gemeentelijke begraafplaatsen in de gemeente Winsum* (2006).
- 3 Nederlands Israëlitisch Genootschap te Amsterdam.
- 4 Zie C. Tromp (red), *Groninger Kloosters*. Groninger Historische Reeks 5 (Assen/Maastricht, 1989).
- 5 J. Tersteeg, 'Restant van een veertiende-eeuws straatje opgegraven', in: *Infobulletin Winshem* II (1997) 1-5 en J. Tersteeg, 'Waar lag toch het Dominicanenklooster', in: *Infobulletin Winshem* VIII (2003) 3-10.
- 6 P.J. Blok (e.a.), *Oorkondenboek Groningen en Drenthe*. 2 Dln (Groningen, 1896-1899) no. 51.
- 7 Kadasterkaart 1828 Winsum, Sectie A, 2e blad, Het gehucht Maarhuizen, no. 204.
- 8 H. Bolhuis, 'Het kerkhof van Maarhuizen', in: *Infobulletin Winshem* (1999) 4-11. Hier wordt als jaar van afbraak overigens 1718 genoemd. Dat nu is onjuist.
- 9 A. Rots en H. de Olde, *So menichmael ghij hoort den helderen clockenslach. Een inventarisatie van luid- en speekklokken in de provincie Groningen* (Groningen, 2005) 85.
- 10 J. Tersteeg, 'Het kerkhof van Ranum. Enkele oudere gegevens en een inventarisatie', in: *Infobulletin Winshem* (2006) 10-21. Zo werden o.a. kloostermoppen, middeleeuwse dakpannen en plavuizen aangetroffen. Locatie 1828: gemeente Winsum, sectie B "gehucht Ranum", perceel no. 46, groot 16 vierkante roeden en 90 vierkante ellen, eigenaar Kerkvoogden van Obergum.
- 11 A. Pathuis, *Groninger Gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814* (Assen, 1977) 205, no. 887. Deze gedenksteen is niet meer aanwezig.
- 12 M. Schroor, *De Atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729)* (Groningen, 1997) kaart 31.
- 13 A. Rots en H. de Olde, *So menichmael ghij hoort den helderen clockenslach. Een inventarisatie van luid- en speekklokken in de provincie Groningen* (Groningen, 2005) 142.
- 14 Pathuis, GDW, 205, no. 888.
- 15 Gemeente Winsum, Sectie E, 1e blad genaamd Winsum. Het kerkhof van Bellingeweer is groot 8 vierkante roeden, 50 vierkante ellen. Eigenaar Kerkvoogden van Winsum.
- 16 J. Tersteeg, 'Het kerkhof van Bellingeweer. Enkele oudere gegevens en een inventarisatie van alle graven', in: *Infobulletin Winshem* XI (2006) 2-15. Tersteeg noemt 1823 als jaar van afbraak terwijl andere bronnen over 1824 spreken.
- 17 P. Noomen, 'Winsum in de vroege Middeleeuwen, in: *Winsum 1057-2007*, 65-87.
- 18 Archief gemeente Winsum, no. 5. Raadsbesluit d.d. 31 oktober 1870.
- 19 Staatsblad 1872, no. 134, Wet van 4 december 1872 tot Voorzieningen tegen besmettelijke ziekten, art. 12. Op grond hiervan moest ten spoedigste een lokaal voor tijdelijke bewaring van overledenen aan een besmettelijke ziekte worden ingericht. Het bestek en begroting van de bouw van een lijkenhuis op de nieuwe begraafplaats te Winsum is echter zonder datum.
- 20 Archief gemeente Winsum, inv.no. 1109. Zie ook P. de Vries, *Het huisje op de begraafplaats. Lijkenhuisjes in Groningen* (Bedum, 2007) 201. Volgens de begroting kostte het lijkenhuisje f. 307, 15
- 21 GAG. Archief Hervormde gemeente Winsum 1653-1966, inv.no. 270.
- 22 Archief gemeente Winsum, inv.no. 1113. Besluit d.d. 11.11.1897.
- 23 Voor de geschiedenis van de Joodse begraafplaatsen in de provincie Groningen verwijs ik naar H. Lettinck, *Klein en groot zijn daar gelijkDe Joodse begraafplaatsen in de provincie Groningen* (Bedum, 2009).
- 24 J. Regtien, 'De joodse bevolking van Winsum van 1774 tot 1943', in: J. Tersteeg (eind red.) *Winsum 1057-2007* (Winsum, 2007) 305-327.
- 25 Zie www.vddrift.it Op deze site is ook een aantal afbeeldingen van de begraafplaats te vinden.

De Blauwborg te Obergum

Een onbekende afbeelding uit de achttiende eeuw

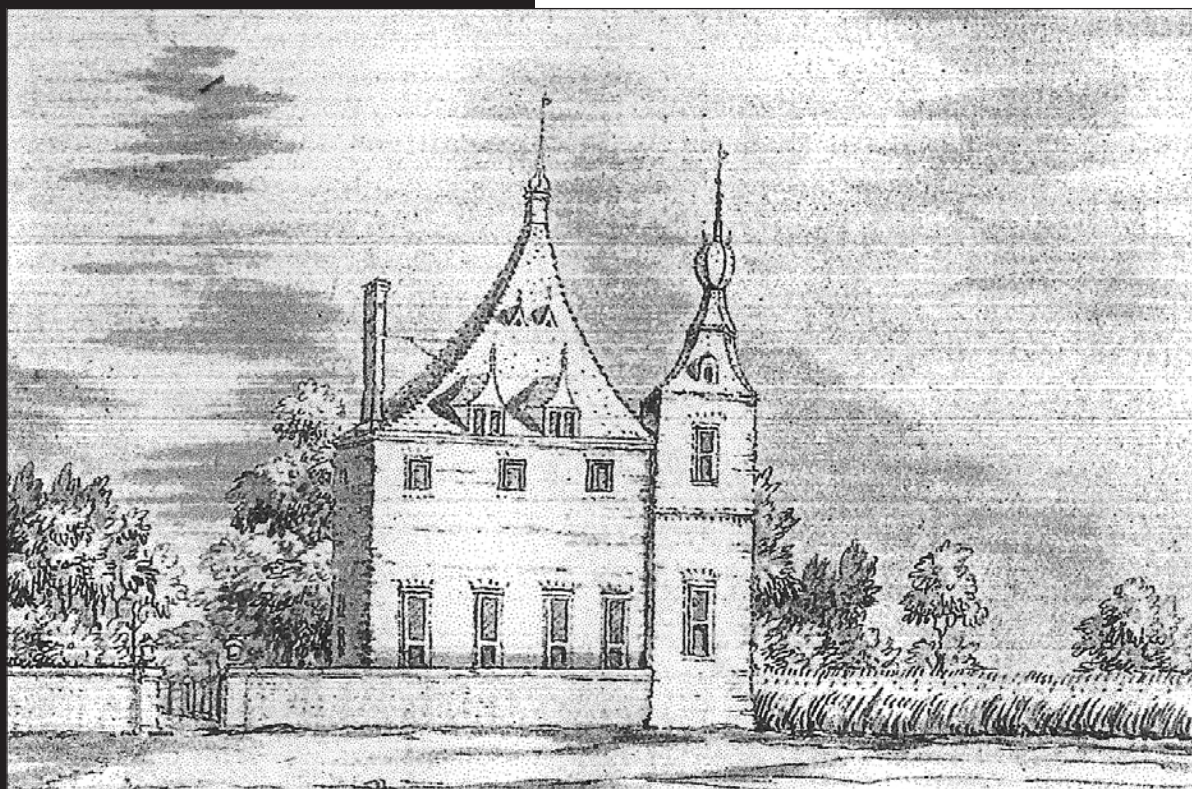
Aan de noordkant van het Winsumerdiep stonden ooit twee borgen, de Blauwborg en de Brake. De nieuwste wijken van Winsum-Obergum, de Brake I en II, zijn naar de borg De Brake genoemd. Wat nu de toegangsweg naar de Brake I is, de Braaksterlaan, was toen een van de toegangswegen tot de borgen. Van de Brake zijn diverse afbeeldingen bekend. Anders is het gesteld met de Blauwborg, zo genoemd vanwege zijn blauwe dakpannen. Een tekening uit de zeventiende eeuw was tot nu toe het enige dat ons herinnerde aan deze borg, totdat onlangs uit particulier bezit een fraaie afbeelding opdook, waarop niet alleen het huis, maar ook de tuinaanleg vóór het huis is afgebeeld.

De borgen Blauwborg en De Brake lagen dicht bij elkaar, vanaf Obergum in oostelijke richting eerst de Blauwborg en dan De Brake. Een weg verbond beide terreinen. Nog weer wat oostelijker van De Brake lag langs het Diep een uitgebreid tichelwerk, waar volgens gegevens 'de beste Groninger baksteen' werd geproduceerd. Deze steenbakkerij leverde inkomsten voor de borgen. (Afb. 3)

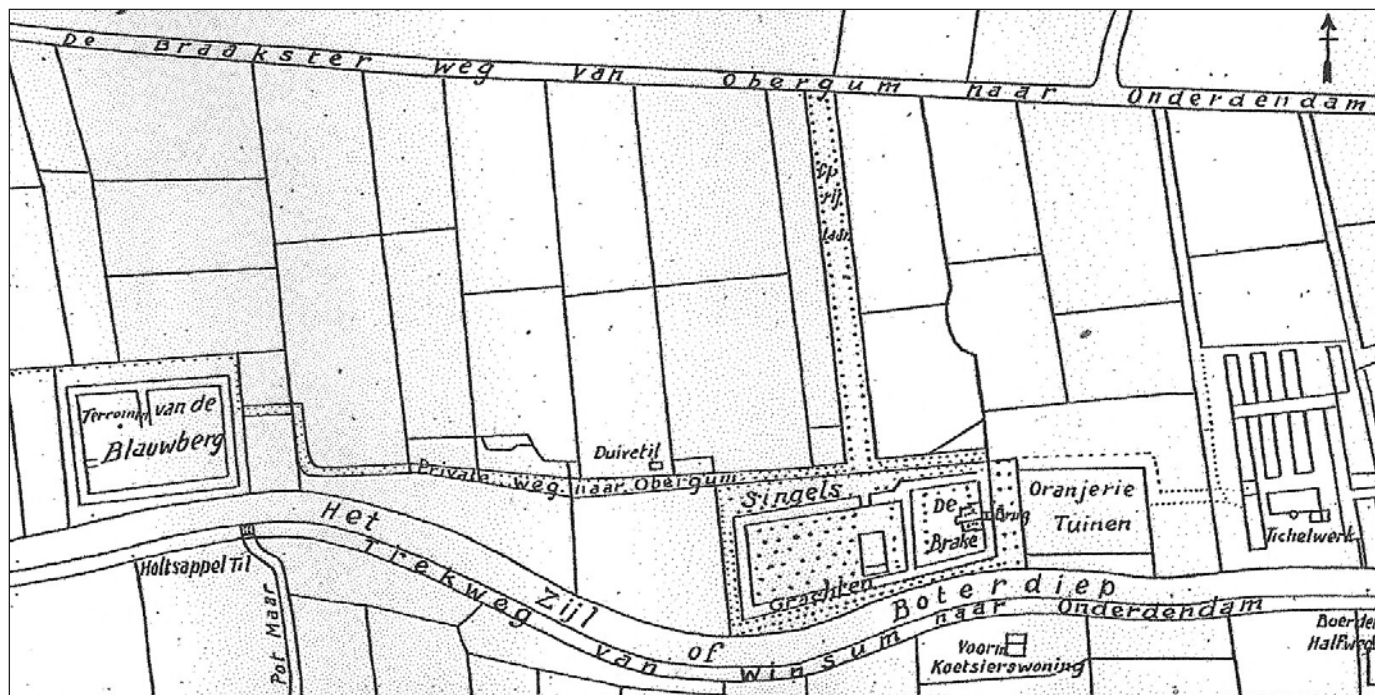
Eigenaar van de Blauwborg was in de zeventiende eeuw onder anderen Jacob van Holtzapfel en later diens zoon Adolph. Aan deze eigenaren herinnert nog het, niet meer aanwezige bruggetje in de Trekweg naar Onderdendam over het Potmaar, de zogeheten Holzappeltil.

Na het overlijden van Adolph Holzappel werd in 1667 de borg aangekocht door Jan Lewe, zoon van Johan Lewe (Afb. 4) en Geertruida Alberda van de Borg Ewsum bij Middelstum. Jan Lewe was in eerste echt getrouwd met Wilhelmina Lewe van Klinkenborg en na haar overlijden met Anna Tjarda van Starckenborgh van de Borg Verhildersum. Hij was militair, commandant ritmeester, en zal zelf niet veel op de borg geweest zijn.

In 1705, na zijn overlijden, werd de borg verkocht aan jonkvrouwe Gesina Rengers, dochter van Egbert Rengers en Wilhelmina Polman van de Borg Tuwinga bij Ten Post. Zij was de laatste bewoonster en aan haar danken wij de fraaie aanleg van de tuinen rondom de borg, die we zien op de afbeelding (Afb. 2).

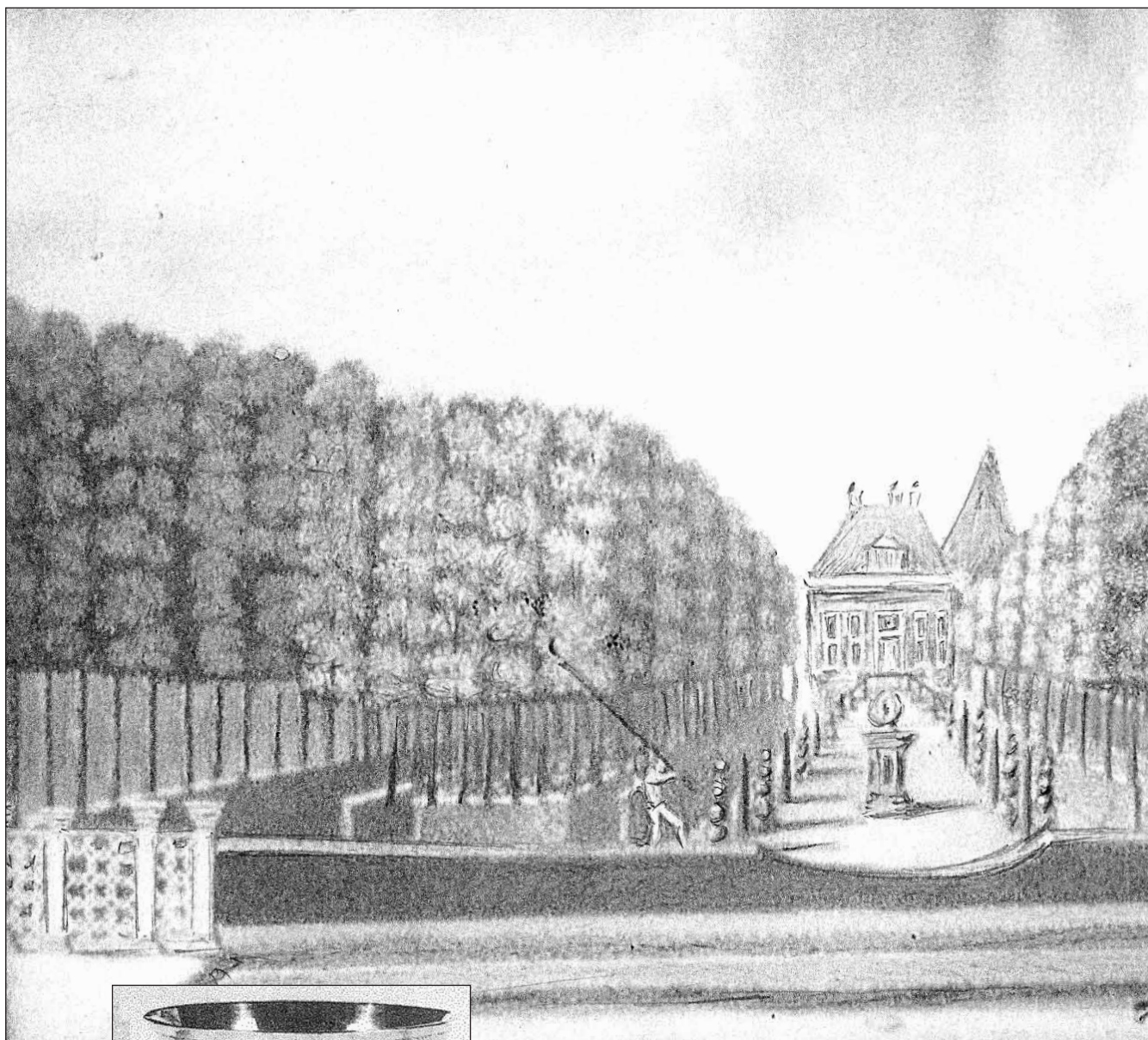
1. Tekening van de Blauwborg door J. Stellingwerff uit de zeventiende eeuw.

3. Plattegrond van beide borgterreinen, uit J. Vinhuizen, 'De Brake en de Blauwborg bij Obergum', in: Maandblad Groningen 5 (1922/23) 125.

4. Portret van Jonker Jan Lewe van de Blauwborg (1659-1705) van een onbekende kunstenaar (Groninger Museum), dat momenteel in de Menkemaborg te Uithuizen hangt.

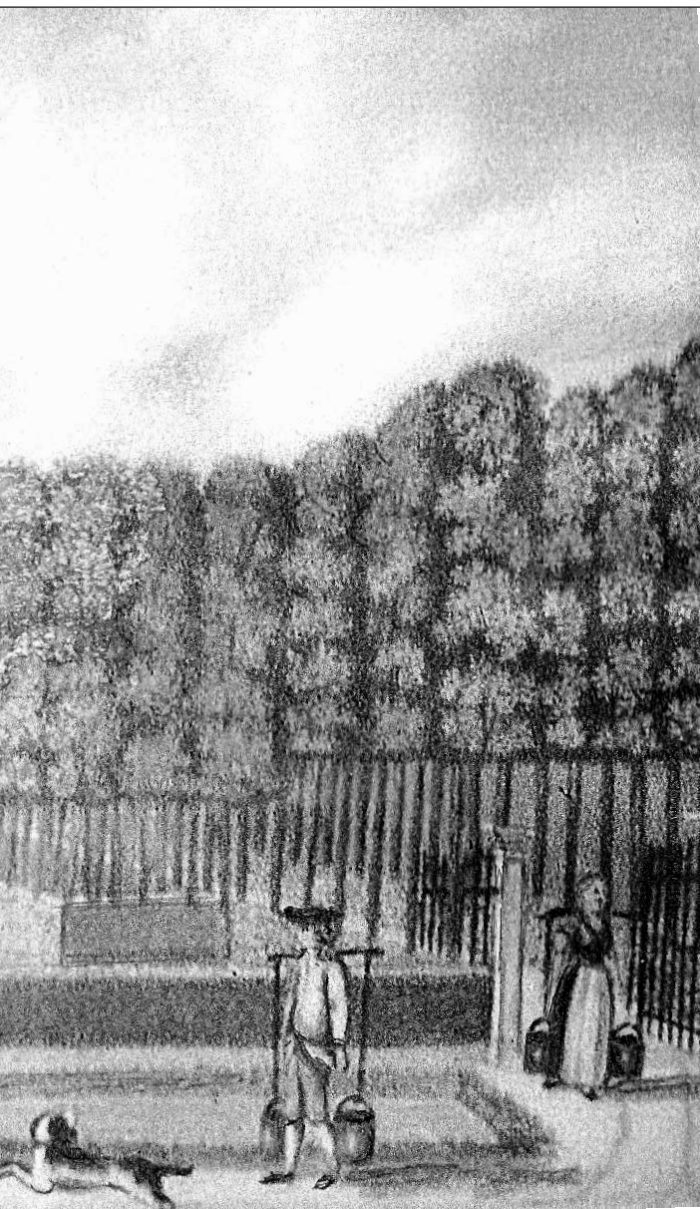

5. Zilveren avondmaalsbeker van de kerk van Obergum, zilversmid Evert Willems, Groningen 1618/19. Op de beker staan de wapens Polman en Rengers en onder op de bodem is gegraveerd 'J.G.R.V.D.B.B.tot Obergum den 1 April 1714'. Joffer Gesina Rengers Van De Blauw Borg schonk deze familie beker in 1714 aan de kerk.

2. Tekening van de Blauwborg, onbekende kunstenaar, eerste kwart achttiende eeuw, particulier bezit.

De formele stijl van de aanleg is duidelijk uit de vroege achttiende eeuw. De hoofdas van het terrein loopt in het midden recht op de hoofdingang aan. Ter weerszijden zijn de beide tuindelen volledig symmetrisch, zoals men dat graag zag in die tijd. In het midden van de hoofdas staat een zonnewijzer die aan beide zijden geflankeerd wordt door rijen gesnoeide buxus- of taxusboompjes in de vorm van 'op-één-gestapelde' bollen en piramiden. Daarnaast aan beide zijden geschoren bomen, vermoedelijk lindes. De uitgroei aan de voet van lindebomen kan tot ronde sokkels worden geknipt, maar is in deze tuin aaneengesloten tot een lage heg. De kruinen van de bomen zijn ook recht geschoren tot een soort heggen op hoge poten. Aan de voorzijde van de tuin is een heg geplant als een muur met in het midden een verlaging om het zicht op het huis open te houden. Ervoor ligt een waterpartij ter afsluiting, met links een hekwerk en rechts een poort die toegang tot het terrein geeft.

Op de afbeelding staan drie mensen en een hond. Van een man en een vrouw in werkdracht is duidelijk waar ze mee bezig zijn: met een juk op de schouders halen zij emmers water. De derde

figuur, de man achter de heg links, heeft een lange stok in handen met aan het uiteinde een soort schaar, bedienbaar middels een touw. Hiermee knipt hij takken af die na de jaarlijkse scheerbeurt rond de langste dag in juni weer uitgegroeid zijn en zo de gesnoeide rechte lijnen verstoren.

Niet in beeld, maar zeker ergens op het terrein aanwezig, is een snoeiwagen, een soort houten staketsel met een ladder en op wielen gemonteerd, zodat het hulpje van de tuinman de wagen voort kon duwen tijdens het snoeien van de rij lindebomen en de tuinman boven aan het werk kon blijven. Deze snoeiwagen was hoog genoeg om ook de bovenzijde van de bomen af te kunnen toppen.

De hond springt vrolijk voor de waterdragers uit.

Omstreeks 1739, wanneer de bewoonster overleden is, wordt de borg aangekocht door de eigenaren van de Borg de Brake, de familie van Nijeveen. De Blauwborg wordt gesloopt en de gronden van de borg worden bij de gronden van De Brake gevoegd.

Freerk J. Veldman

Boekbespreking

Arbeit en minne

Enkele aspecten van de cisterciënzer spiritualiteit in de middeleeuwen

Diane Rosema

Jacques Tersteeg

2009

Het boekje *Arbeit en Minne* is verschenen ter begeleiding van de tentoonstelling *Arbeit en Minne*, die van 1 april tot 1 september 2009 te zien was in het Kloostermuseum St. Bernardushof in Aduard.

In het boekje wordt door Tersteeg en Rosema uitvoerig ingegaan op de geschiedenis en spiritualiteit van de Cisterciënzers. Bernardus van Clairvaux was een van de beroemdste grondleggers van deze orde. Eenzaamheid en armoede waren de vroomheidsaspecten waaraan de Cisterciënzers hoge prioriteit toekenden. Vandaar dat nieuwe kloosters vaak werden gesticht in verafgelegen dun bevolkte en onontgonnen gebieden.

De Cisterciënzers hebben in de Ommelanden een zestal kloosters gesticht, waarvan Aduard (1192) het oudste was. Uitgestrekte landerijen, boerderijen, en zelfs Waddeneilanden behoorden tot het eigendom van het klooster.

De levenswijze van de Cisterciënzer monniken was sober. 'Arbeit' betekende vooral in de eerste jaren van de orde hard werken op het land. Naast 'arbeit' was er veel tijd ingeruimd voor gebed en meditatie. Hierbij stond 'Minne' centraal, de pure liefde tot God. Bij de Arbeid werden de kloosterlingen geholpen door vele lekenbroeders, die goedkope arbeidskrachten vormden. Na enkele generaties te hebben bestaan werden de kloosters vaak bijzonder welvarend door deze werklust. De rijkdom die daarmee ontstond was wel enigszins in tegenspraak met de soberheid die door de Regel van Benedictus werd voorgeschreven.

De publicatie is verkrijgbaar bij het Kloostermuseum in Aduard.

Poort in de Regnerus Praediniusstraat. P. Noord (1973).

Op 6 september 1973 vierde H.M. Koningin Juliana haar 25-jarige regeringsjubileum. In heel ons land werden drie dagen lang feesten en herdenkingen rond dit zilveren jubileum georganiseerd.

In Winsum werd een grote historische optocht gehouden en op drie plaatsen in het dorp verrezen stadspoorten in de straat. Eén van deze poorten stond in de Regnerus Praediniusstraat, ter hoogte van de Kloosterstraat. De poorten waren afkomstig uit Monnikendam. Met behulp van een ladderwagen van de Groninger brandweer werden de poorten opgebouwd en timmerlieden uit Winsum zorgden er voor dat de bouwwerken stevig stonden.

Van 3 tot en met 8 juni 1957 herdacht Winsum het feit dat het 900 jaar geleden markt-, munt-, en tolrecht kreeg bij besluit van de Duitse koning Hendrik IV. Dit besluit is gedateerd 25 april 1057.

Gedurende de hele week waren er diverse festiviteiten in Winsum. In het Infobulletin Winshem van maart 2004 (9e jaargang nr.1) is uitgebreid ingegaan op deze herdenking.

Er is toen niet vermeld dat in de Kloosterstraat een 'oude' poort werd gebouwd. Plaatselijke timmerlieden (de heren J. de Graaf en S. Lap) en een aantal vrijwilligers hebben gewerkt aan de bouw van de poort.

Dominee H.D. Hendriks, hervormd predikant van Winsum van 1953 tot 1960, is toen bereid gevonden de poort in originele kleuren te schilderen.

's Ochtends voor dag en dauw, als er nog geen verkeer was in de Kloosterstraat, beklom hij de ladder met verfpot en kwast en het resultaat was geweldig.

Poort in de Kloosterstraat. P. Noord (1957).

Verslag van de jaarvergadering van dinsdag 7 april 2009

Aanwezig: 30 personen

Afwezig mk.: C.K. Kruizenga en H. Zwerver

1 Opening

Voorzitter Tersteeg opent de vergadering en heet de aanwezigen welkom, speciaal de spreker van deze avond dr. R. van Schaik, die een inleiding zal houden over het onderwerp, 'Groningers, kruistochten en bedevaarten'.

2 Mededelingen

Bestuur maakt kennis met een nieuw collegelid: burgemeester R. Michels

Besproken werden o.a. de plannen tot nauwere samenwerking met collegiale verenigingen in de Gemeente, de deelname van de gemeente aan het Project Beeldbank Groningen alsmede diverse ruimtelijke problemen, het buitengebied betreffende, zoals de aantasting van de verkaveling in Schilligeham ten westen van de Camping Wierdenland en het afgraven van een historisch jaagpad langs het Winsumerdiep. Tenslotte is gesproken over de continuering van de gemeentelijke Erfgoedcommissie, die na de collegewisseling een zachte dood dreigde te sterven. De burgemeester zegde toe om contact op te nemen met de betreffende wethouder. Tenslotte is nog kort ingegaan op de ingediende bezwaarschriften inzake de inrichting van het Boogplein.

Jaarprogramma 2009

Het lezingenprogramma in de komende herfst zal in het teken staan van de op handen zijnde restauratie van de voormalige Joodse Synagoge te Obergum. De Stichting Een Joodse Erfenis Winsum heeft met het oog op de restauratie en nadere kennisgeving met leven en cultuur van de Winsumer Joodse families een werkgroep in het leven geroepen, genaamd Tikoën. Deze werkgroep zal, samen met de Gemeente en de Historische Verenigingen de Open Monumentendag (12 september) verzorgen. Daarnaast ontwikkelt de werkgroep een reeks van culturele activiteiten. Onderdeel daarvan is onder andere een reeks lezingen, die onder meer in het Jacobijnenhuis zullen plaatsvinden. Het ligt in de bedoeling dat de HVWO een tweetal lezingen binnen dit programma voor haar rekening neemt.

Verder is het bestuur in gesprek met het Stichtingsbestuur om invulling te geven aan het gebruik van de gerestaureerde synagoge. Het bestuur van onze vereniging overweegt voor één (of meer) dagdelen per week het gebouw te huren voor vergaderingen van bestuur, werkgroepen en eventuele andere activiteiten.

Redactie Infobulletin Winshem

Mw. Tienke van der Schoor is toegetreden tot de redactie van het tijdschrift Winshem. Zij zal zich onder meer gaan bezighouden met PR-activiteiten. Het volgende nummer van het blad is vrijwel gereed en zal binnenkort in de bus vallen.

3 Notulen Jaarvergadering 2008

Aan de orde is het verslag, dat is gepubliceerd in het Infobulle-

tin 2008 nr.2.

De inleider was toen ing. F. Debets, die ons een overzicht verschafte over het actuele onderwerp: 'Energie, energiegebruik en de gevolgen voor het buitengebied in Noord Groningen'. Het verslag geeft geen aanleiding tot op- en aanmerkingen en wordt daarop vastgesteld onder dankzegging aan de secretaris.

4 Jaarverslag van de secretaris

Hierin werd een overzicht gegeven van de werkzaamheden van het bestuur, de lezingen voor de leden, de verzorgde lezingen van bestuursleden voor derden, de deelname aan commissies alsmede de werkzaamheden van de eigen werkgroepen van de vereniging.

Wederom bijzonder actief waren de drie leden van de nieuwe werkgroep scheepsbouw en scheepvaart. Het verslag geeft geen aanleiding tot op- of aanmerkingen en wordt onder dankzegging aan de secretaris vastgesteld.

5 Financieel overzicht van de penningmeester

De cijfers geven weinig reden tot discussie. Zowel de financiële overzicht betreffende 2008 als de begroting 2009 worden onder dankzegging aan de penningmeester door de vergadering goedgekeurd.

6 Verslag van de Kascommissie

C.K. Kruizenga en H. Zwerver hebben de boekhouding en de jaarcijfers tijdig gecontroleerd. Beide heren hebben zich hedenavond echter wegens drukke werkzaamheden elders afgemeld. Per e-mail heeft de secretaris een verklaring ontvangen, dat de boekhouding is gecontroleerd en de verwerking tot jaarcijfers in orde is bevonden. De beide commissieleden stellen daarom de vergadering voor de penningmeester en daarmee het gehele bestuur décharge te verlenen. Dit voorstel, vervat in de door de voorzitter voorgelezen brief, wordt met algemene stemming aangenomen.

7 Benoeming Kascommissie

Daar C.K. Kruizenga dit jaar aftredend is, wordt hij door de voorzitter vriendelijk bedankt voor zijn deelname. Met instemming van alle aanwezigen Ria Siegers-Werkman in deze vacature benoemd.

8 Bestuurverkiezing

Aftredend zijn Ida van der Molen, Jacob Veltman en Adrie Bremer. De eerstgenoemden zijn herkiesbaar, terwijl Bremer te kennen heeft gegeven door bijzondere omstandigheden geen tijd meer te hebben voor de HVWO. Als haar opvolger wordt voorgesteld Emiel Visser, die helaas vanavond wegens ziekte verstek moet laten gaan. Dhr. Visser is Winsumer van geboorte; hij was/is actief in de Scoutinggroep ter plaatse en studeert thans kunstgeschiedenis, met de nadruk op architectuurgeschiedenis. Binnen het bestuur wordt hem een taak toebedacht op het gebied van het nader aanhalen van de betrekkingen met de jon-

gere generatie. Vervolgens wordt zijn benoeming door de vergadering bekrachtigd.

9 Rondvraag

De vertegenwoordiger van de Historische Vereniging Bedum heeft gevraagd de aandacht te vestigen op de komende lezing van Richard Paping over de werkgelegenheid in de zeventiende en achttiende eeuw in het Trefcentrum te Bedum.

10 Lezing van Remy van Schaik

Na een korte pauze geeft de voorzitter het woord aan dr. Van Schaik. De spreker is verbonden als universitair docent aan de studierichting Geschiedenis van de RU te Groningen. Evenals de voorzitter is hij opgeleid aan de Universiteit te Nijmegen. Tot zijn publicaties behoren diverse studies over de geschiedenis van de Middeleeuwen in Gelre. Ook was hij eindredacteur van het boek over Bedum, *Onder vele torens*. Verder was hij enige jaren geleden als medewerker verbonden aan de opzet en inrichting van de tentoonstelling *Hel en Hemel* in het Groninger Museum.

In het eerste deel van zijn lezing gaat Van Schaik in op de deelname van Groningers en Friezen aan de opeenvolgende kruistochten richting het H. Land en enkele 'kruistochten' naar ketters in Europa. Het tweede deel is gewijd aan een korte verkenning van bedevaarten, met name ook in het noorden.

1. De Kruistochten

1.2. Kruistochten richting het H. Land

De eerste kruistocht vond plaats in het jaar 1095 na een oproep door Paus Urbanus II. Het doel van de tocht was om de keizer van het Oost Romeinse rijk bij staan tegen de Arabische verovering en de komst van de Islam in Klein Azië. Het is niet zeker of Friese Ommelanders hebben deelgenomen.

Tot 1250 was deelname aan kruistochten voornamelijk een ritterlijke aangelegenheid, d.w.z. dat de deelnemers ruiters waren. In Frankrijk was deelname voorbehouden aan de adel.

Het is niet duidelijk of de hoofdelingen of ridders uit onze streken te paard deelnamen. Veel waarschijnlijker is dat de strijders of kampvechters de tegenstanders te voet bestreden in de vorm van een soort infanterie. Als voorbeeld moet de spreker de bekende muurschildering van twee kampvechters in de kerk van Westerwijtwerd.

De tweede kruistocht werd gehouden van 1147-1149. Deze kruistocht kwam niet verder dan de stad Lissabon, die veroverd werd. Friese deelname aan deze onderneming is bekend uit schriftelijke overlevering uit 1217.

Pas tijdens de derde kruistocht van 1189 – 1192 werd een aanval op Jeruzalem ondernomen. De inname van de stad had tot doel om deze van de oprukkende Arabische invloeden te ontdoen. Enige tijd later bleek dat de veroveringen van tijdelijke aard waren. In de kroniek van Abt Emo van Wittewierum wordt melding gemaakt van de deelname van Friezen, Keulsen, Hollanders en Detmolders. Hij schreef dit later op als herinnering aan voorvallen uit zijn jeugdijaren.

Verder is overgeleverd, dat de Friezen samen met de Denen naar de havenplaats Acco in het Heilige Land zijn gereisd en wel met ca. 5.000 personen.

Aan de latere vierde, vijfde en zesde kruistocht werd deelgenomen door vertegenwoordigers uit verschillende landen, zodat

deze een algemeen Europees karakter hadden.

In 1197 werd tot kruistocht opgeroepen door Keizer Hendrik IV. Voor dit doel werd een vloot uitgerust van 44 schepen, welke vloot onder leiding stond van de edelman Hartrich van Bremen. De vijfde kruistocht vond plaats in de jaren tussen 1217-1221. Deze kruistocht is zeer bekend geworden door de landing bij Damiate in Egypte. Abt Emo maakt er melding van, wanneer hij zelf in het Franse klooster te Prémontré verblijft. Aan deze tocht wordt massaal deelgenomen door inwoners uit de Friese landen. Uit onze streken werd deelgenomen door de bemanningen van ca. 80 schepen, welke vloot onder leiding stond van Olivier van Keulen.

De overgeleverde wonderverhalen van deze tocht werkten als een soort propaganda. Zo werden op 16 mei bij de kerk te Bedum aan de hemel drie kruisen waargenomen, die een verwijzing vormen naar de opdracht om naar het Heilige land te trekken. Dergelijke verschijnselen werden ook in Suurhuizen en Dokkum waargenomen.

Op 31 mei 1217 schepen de Kruisvaarders zich in aan de monding van de Lauwers. Het aantal uiteindelijke deelnemers wordt volgens een beschrijving gesteld op 50.000 man, hetgeen wellicht sterk overdreven is.

1.2 Kruistochten gericht tegen Ketters in Europa

Onder deze, ook wel 'noordelijke' kruistochten genaamd rekent men de expeditie tegen de Stedingers en die tegen de Albigenzen in Frankrijk. Het doel van deze ondernemingen is niet meer gericht op het bevrijden van de heilige plaatsen, maar op het bestrijden van zogenaamde 'ketters'.

De 'Stedingerkrieg' was een strijd tussen het Aartsbisdom Bremen en de Stedingers, een grote groep boeren, die een eigen boerenrepubliek hadden gesticht in het pas ontgonnen gebied ter weerszijden van de Wezer, dat ten zuiden lag van het oude Friese gouw Rüstringen. Lokale heren als de aartsbisschop van Bremen en de graaf van Oldenburg zagen mogelijkheden om de bevolking in het pas ontgonnen land te onderwerpen. De graaf bouwde daartoe burchten en de bisschop legde de bevolking tienden op, die men echter weigerde te betalen. Daarop wist de bisschop zijn medeprelaten te overtuigen van de noodzaak om de Stedingers via een synodebesluit uit 1230 te bestempelen als ketters.

In 1233 vindt deze zogenaamde kruistocht plaats, na een oproep van Paus Gregorius IX en op voorspraak van de bisschoppen van Minden, Lübeck en Ratzenburg. In de Friese landen bestond er weinig animo om tegen dit verwante volk in het geweer te komen.

In 1234 wordt een kruistocht georganiseerd als strafexpeditie tegen de Albigenzen. Tot de tocht werd in onze streken opgeroepen door twee Dominicaner monniken. De beide heren kregen evenwel geen warme ontvangst te Appingedam, waar hen de toegang werd geweigerd. Daarop zochten zij hun toevlucht in de stad Groningen. Appingedam werd in de ban gedaan, waarna heel Fivelingo doelwit werd van bedreiging. Abt Emo was over deze gang van zaken zeer ontstemd en beschouwde de maatregel als een vorm van terreur. Hij vertoont evenmin enig enthousiasme voor de tocht tegen de Stedingers en toont juist bewondering voor hen, omdat zij, ofschoon een klein volk zijnde, zich toch verschansen en volharden in hun weigering tot het voldoen van de door hen verfoede, opgelegde schattingen der clerus.

In 1268 vindt de laatste kruistocht plaats, die duurt tot 1271. De

tocht gaat naar Tunis. Paus Leo IX doet volgens Menko ook een oproep aan de Friezen. Van de 50 uitvarende koggeschepen zijn er 4 afkomstig uit Fivelingo. Bij het aan land gaan wordt bij de plaats El Bakira slag geleverd met de vijand. De afloop van de veldslag is desastreus, evenals de gevolgen voor het thuisfront, waar een groot deel van de agrarische beroepsbevolking vier jaar lang van huis was geweest.

1.3 Gevolgen

Een belangrijk nevenaspect van de kruistochten was de vestiging van de kloosterorde der Johannieten in ons land. De orde is ontstaan uit de stichting van de Hospitaalorde, die zich bezighield met de verzorging van de zieke of gewonde kruisvaarders. Tot de Johannietenorde kon aanvankelijk alleen de adel toetreden. In geheel Friesland leidde het ontstaan van de orde tot de vestiging van een aanzienlijk aantal kloosters of commanderijen. Ook de Groninger Ommelanden hebben geprofiteerd van de Johannieten vestigingen, vgl. een drietal commanderijen, te Oosterwijtwerd, in Warffum en die aan de Goldhoorn (gelegen tussen Oostwold en Finsterwolde).

In tegenstelling tot de commanderijen in andere Europese landen werden de kloosters hier bevolkt door de Johannieten zuster, veelal vermogende weduwen en ongehuwden (voorzien van bruidsschat) dan wel uit lekenzusters.

2. Bedevaarten

Bedevaarten zijn kerkelijke reizen van gezonden en zieken naar plaatsen, die een belangrijke rol hebben gespeeld in de godsdienstgeschiedenis. Vele van deze tochten hadden naast een religieus doel ook een toeristische functie.

Van Onno Tamminga is bekend dat hij in 1450 een pelgrimsreis maakte via Rome naar Jeruzalem, tijdens welke reis hij overleed in het huidige Jordanië. Een verslag van deze reis, opgesteld in de zestiende eeuw, bevindt zich in de Groninger Archieven.

Gedurende de twaalfde en dertiende eeuw kwam het verschijn-

sel van de relikverering sterk in zwang. Zo werd Bedum een cultusplaats voor de heilige Walfridus en bezat de Martinikerkerk te Groningen een zeer 'populaire' relik van de arm van Johannes de Doper. In 1320 wordt in een oorkonde gewag gemaakt van aflaten, waarvoor bezoekers van de arm dienden te betalen om de voorspaak te verkrijgen bij de vergeving van hun zonden. Dergelijke praktijken leidden ertoe, dat de kerk op grotere schaal nieuwe bedevaartplaatsen ging inrichten in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw. Ook in ons gewest ontstonden deze. In 1483 werd in Helpman op de 'Hilligestede' een sacramentswonder waargenomen.

In Solwerd (bij Appingedam) werden brandende hosties waargenomen boven een sloot, nadat deze volgens overlevering eerder door joden uit kerk waren gestolen en in de sloot waren geworpen.

Van Groningers op bedevaart zijn weinig beschrijvingen overgeleverd. Vanouds waren de belangrijkste pelgrimsoorden Jeruzalem, Rome en Santiago de Compostella.

Uit de vijftiende eeuw zijn er meer gegevens bekend o.a. door archeologisch onderzoek, waarbij tijdens opgravingen pelgriminsignes of beeldjes werden opgegraven: o.a. een beeldje van Jacobus de Meerdere met een schelp op zijn hoed, een pelgrim-sampul van Thomas Beckett uit Canterbury op een locatie in de Oude Boteringestraat afkomstig uit de dertiende eeuw en een insigne van de Heilige Liborius uit Paderborn gevonden in het steenhuis de Almaheerd onder Bedum.

11 Sluiting

De voorzitter dankt namens de vergadering de heer Van Schaik voor zijn zeer interessante en boeiend gebrachte lezing, die ondanks het tekort schieten van de techniek een zeer aandachtig gehoor heeft gebracht. Na de overhandiging van de traditionele boekenbon bij wijze van dank wenst hij een ieder een goede reis naar huis.

Nogmaals het stenen bankje bij de Nicolaaskerk

Van Piet Noord ontvingen wij net voor het ter perse gaan van dit Infobulletin nog een fraaie oude foto van de toen nog niet gerestaureerde Nicolaaskerk van Obergum.

Voor de deuren van de toren en kerk is de achterzijde zichtbaar van het stenen bankje, dat opgemetseld werd met brokken steen van de op 10 mei 1940 opgeblazen De Boog. In ons vorige tijdschriftnummer hebben wij hierover uitvoerig bericht.

Meer op de voorgrond zijn de toen pas geplante boompjes zichtbaar, waarvan er nu, na zo'n 70 jaar, verschillende volwassen zijn geworden.

De redactie.

Over een geheimzinnig middeleeuws 'riool' in de Terpstraat

Reeds zo'n zes jaar geleden ontving de redactie van Oud-Winsumer Cor Enter, die sedert 1974 in Beilen woont, een klein berichtje over een geheimzinnig 'riool', dat in 1965/66 gevonden werd tijdens het graven van de fundering van twee huizen in de Terpstraat. Onlangs heeft Cor Enter op ons verzoek het onderstaande verhaaltje over deze merkwaardige vondst met enige toelichting op papier gezet. Wij zijn benieuwd of er nog meer Winsumers zijn die iets van dit oude 'riool' of deze, waarschijnlijk wel oude watervoorziening afweten?

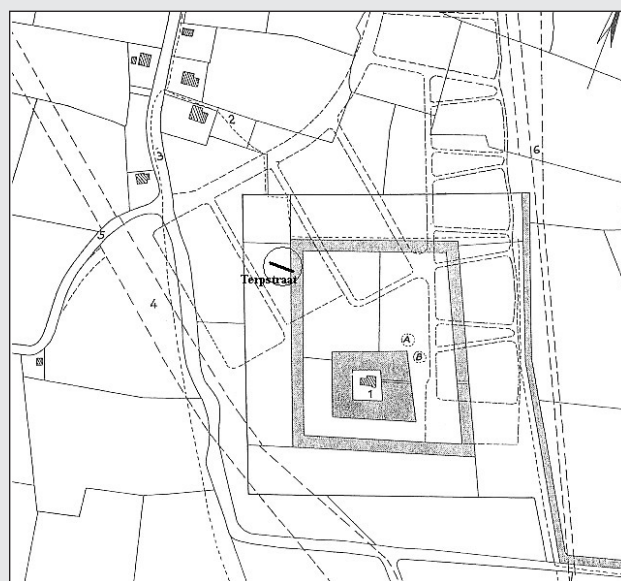
In de jaren 1965/66 was ik werkzaam in de bouw. In die periode was aannemer Klaas-Blauwikel, waar ik toen werkzaam was, bezig met woningbouw op het voormalig borgterrein van de Tammingaborg te Bellingeweer. Tijdens het graven van de funderingen aan de Terpstraat werd er op een diepte van circa 70 cm. een gesloten driehoekig 'riool' van kloostermoppen blootgelegd. We waren erg nieuwsgierig wat dit toch was. Onze nieuwsgierigheid werd nog versterkt, doordat het driehoekig 'riool' hol klonk, toen er voorzichtig met een hamer op geslagen werd. Om te zien wat zich in het binnenste bevond, hebben we een kloostermop stukgeslagen. Tot onze grote verbazing stroomde hier langzaam koel en helder water doorheen. Aangezien het warm was die dag, hebben we onze frisdrank (limonade gazeuse) erin gelegd om zodoende verzekerd te zijn van een koele drank.

We gingen uiteraard met elkaar in discussie over de vraag wat voor een 'afvoer' dit toch moest zijn geweest? Aangezien we uiteraard wel wisten dat hier het voormalig borgterrein had gelegen, kwamen we al snel tot de conclusie dat de afvoer ongetwijfeld iets met de Tammingaborg te maken moest hebben gehad.

We waren nog maar net weer met het graven begonnen, toen onze baas, Klaas Blauwikel, een rondje op de bouw deed. We vertelden hem uiteraard over hetgeen we ontdekt hadden. Ook Klaas was ervan overtuigd dat het driehoekig 'riool' met de oude borg te maken had. Hij dacht dat het wellicht iets met een middeleeuwse watervoorziening of iets dergelijks te maken had gehad.

Van Klaas kregen we overigens wel de opdracht om hier met niemand over te praten, omdat hij bang was bang dat de woningbouw dan voor lange tijd stil zou komen te liggen in verband met mogelijk archeologisch onderzoek.

Op de bovenstaande terreinkaart van de Tammingaborg te Bellingeweer heb ik door middel van een lijntje in het omcirkelde gedeelte de plaats aangegeven waar zich de driehoekige 'watervoorziening' bevond, en nog bevindt in de huidige Terpstraat ter

1. Borgstee, 2. Kerkhof van Bellingeweer, 3. Oude provinciale weg, 4. Nieuwe provinciale weg, 5. Weg naar Garnwerd, 6. Spoorlijn, A. Tijdens graafwerkzaamheden is hier een ronde oppervlakte van keifundering gevonden. B Hier is een stuk van een fundament gevonden van ca. 80 cm. breed, waarin twee bogen waren gemetseld met een overspanning van circa 1.20 m. Het kunnen restanten van een oudere borg of van een schathuis zijn geweest.

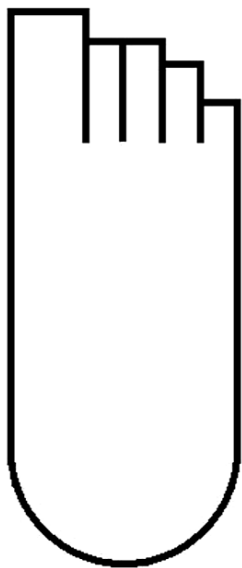

Uitzicht vanaf het oude kerkhof van Bellingeweer op een deel van het voormalig borgterrein van de Tammingaborg. Op de achtergrond waar het boerderijtje staat heeft de Tammingaborg gestaan. Vanaf 1964 werd een groot deel van het terrein bebouwd. Alleen de eigenlijke borgplaats, nu hertenkamp De Borgstee, met omgrachting bleef bewaard. (De foto is door mij bewerkt. Op het origineel stond er een persoon bij de muur, die ik verwijderd heb om het zicht op de omgeving zo open mogelijk te houden).

hoogte van het woningblok met de huisnummers 13 en 15. De richting van het object was globaal genomen zuidoost/noordwest. De afmeting van de kloostermoppen is mij niet meer bekend. Het driehoekig riool, of de afvoer of watervoorziening bestond in ieder geval uit hele stenen, en dan wel in de lengterichting telkens uit drie stenen, één horizontaal in de grond en twee schuin omhoog tegen elkaar gezet.

Cor Enter.

P e d i c u r a

gediplomeerd voetverzorgster
aantekening diabetische voet
hotstone-massage
voetreflexzonetherapeute
massage-therapeute
en stoel shiatsu

fennie braad
nieuwstraat 48
9952 ej winsum

06 - 20 43 78 49
behandeling op afspraak

Winsums Verleden

Winshemer Dubbel Gebeide Graengenever
literkruik 21.99

**Slijterij Guikema
Gall & Gall**

www.slijterijguikema.nl

Hoofdstraat W.7 9951AA Winsum

tel. 0595 - 444032

*Al bijna een halve
eeuw van Winshems
historie hét adres voor
tapijt ende gordijnen
ende rest*

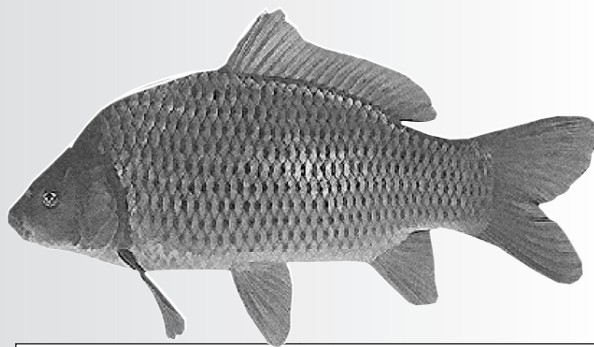

...daarvoor gaat u naar
binnen®

Hoofdstraat W13 te Winsum
0595-444322

*Herberg De Gouden Karper,
één van de oudste horecabedrijven van
Noord-Nederland, ademt nog
steeds de sfeer van weleer.
U kunt smakelijk en gevarieerd
eten in ons eetcafé*

De Gouden Karper

Herberg De Gouden Karper waar de gast nog koning is.

Herberg De Gouden Karper

Hoofdstraat W5 9951 AA Winsum Tel. (0595) 44 14 26

Everts - Winsum

Aannemings- en grondverzetbedrijf

Schouwerzijlsterweg 12
9951 TG Winsum
Tel. 0595 - 44 31 30
Fax 0595 - 44 46 06
www.evertswinsum.nl

... als het grondig moet !

*Grote en kleine
machines voor
elke klus !*

Vraag geheel vrijblijvend naar onze mogelijkheden !

Uitvoeren van werken:

- Grondverzet t.b.v. bouw en particulier
- Aanleg van drainage en rioleringen
- Aanleg van beschoeiingen en steigers
- Opritten, bestratingen

Levering van:

- Zand, teelaarde, grind, slakken
- IBA systemen en septictanks volgens lozingenbesluit
- Betonplaten, grasblokken, betonklinkers

Wok, Grill en Specialiteiten Restaurant

“Happy Family”
全家福酒樓

Winkelcentrum Obergon 7-9

9951 HL Winsum Tel./fax 0595-441591

Univé voor een hypotheek naar uw hart

Univé Noord-Groningen

Hoofdstraat West 5, Uithuizen, 0595-432825

Ranumerweg 2, Winsum, 0595-441767

Mijn Makelaar

Mijn Makelaar Noord-Groningen

Hoofdstraat West 5, Uithuizen, 0595-405040

www.unive.nl

www.mijnmakelaar.nl